

JUHÁSZ DEZSŐ

A tájnevek alaktanából

A tájnevek a helynevek sajátos csoportját képezik. Mind-
eddig névtudományunk alig foglalkozott rendszerszerű vizsgálá-
tukkal. Ezért választottam néhány éve ezt az elhanyagolt terü-
letet doktori dolgozatom témájául /JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar táj-
névadás. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Bp., 1981./.
Többször előadást is tartottam a kérdéskörből /1. pl. "A magyar
tájnevek névtani vizsgálatáról" MNyTK. 160. sz. 133--5, "A ma-
gyar tájnevekről" Nyr. 108 [1984/2], 232--6, "A magyarság táji-
-történeti tagolódása és a nyelvjáráskutatás néhány kérdése":
megjelenik a Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának
anyagát tartalmazó kötetben/. A közelmúltban néhány kisebb és
egy nagyobb közlemény jelent meg, amely a tájnevek rendszerta-
nát közelebbről érinti /SZENTMIHÁLYI IMRE, Települési sajátsá-
gok tükröződése tájneveinkben: PAB--VEAB Értesítő II/1. 1977.
59--64; BARABÁS JENŐ, Tájszemlélet és az etnikai kép tükröző-
dése a XVI. századi személynevekben: MNyTK. 160. sz. 41--2; il-
letve ÁRON PÉTER, Erdély történelmi tájneveinek adattára és
népeinek tájszemlélete: MNyJ. XXIV, 101--32/. Jelen előadásom-
ban a tájnevek néhány fontosabb morfológiai kérdésével foglal-
kozom.

1. A t á j n e v e k s z e r k e z e t e . -- A táj-
nevek csoportját első megközelítésben a többi helynévhez hason-
lóan egytagúakra és többtagúakra bonthatjuk. Az "egytagú név --
többtagú név", "egyszerű név -- összetett név" terminusokat a
hazai onomasztikában INCZEFI GÉZA választotta szét és látta el
külön jelentéssel /Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp.,
1970. 22 és kk./. Kategóriáit én is felhasználok a következő
értelemben: összetett tájnév az, amely tájnévre és egy tetsző-
leges összetételi tagra bontható, pl. Alsó-Szigetköz → Szigetköz,

alsó, szemben a többtagú, de névtani értelemben egyszerű tájnévvel, amely több szó összetételéből áll ugyan, de ezek csak közösen alkotnak tájnevet, pl. Cserhát → cser, hát.

Az összetett tájnevek névdifferenciálódással keletkeznek. A differenciálódás oka két dolog lehet: a/ Megkülönböztető szerepű előtagot kaphat egy tájnév, ha homonimiát kell megszüntetni. A nyelvterület különböző pontjain hasonló szemlélet alapján azonos nevű tájak is keletkeztek. Csupán Erdőhát-ból tízet, Hegyalja-ból nyolcat, Hegyköz-ből négyet tartunk számon, és a példákat tovább szaporíthatnánk. Helyi használatban ezek a homonimák nem keltenek zavart, de országos viszonylatban sokszor szükséges a megkülönböztetés. Így keletkeztek a Tokaj-Hegyalja, Vasi-Hegyhát, Bihari-Hegyköz-féle nevek, amelyek más Hegyalja-k, Hegyhát-ak, Hegyköz-ök előtagjaival, ill. előtag-nélküliségével állnak szemben. -- b/ A névdifferenciálódás az altájegységek megnevezésekor is működhet. Például Csík-ból Alcsík, Felcsík, Szigetköz-ból Alsó- és Felső-Szigetköz lesz. Nem tartozik ide viszont az Altáj, Feltáj /Csallóköz részei/ és az Alvidék /a Drávaköz része/, mert nincs ^{*}Táj és ^{*}Vidék tájnevünk. További példák: Kiskunság--Nagykunság, Kis-Sárrét--Nagy-Sárrét, Kisalföld--Nagyalföld. Van még ezen kívül néhány, korrelációs szempontból érdekes nevünk: A Felső-Bodroghöz a trianoni békeszerződés után Csehszlovákiához került tájrészt jelöli, névtanilag nincs korrelatív párja. A Kis-Csallóköz a Szigetköz névváltozata, a Csallóköz-zel áll korrelációban. Van Felső-Őrség--Alsó-Őrség szembenállás is, de ezek a nevek nem egy közös nagyobb egység, az Őrség alá tartoznak, mivel az utóbbi az Alsó-Őrség-gel azonos.

A névdifferenciálódás -- amint a fentiekből kitűnt -- összetett probléma, a jelentéstannak legalább annyira része, mint a morfológiának.

A /névtanilag/ e g y s z e r ű n e v e k csoportja¹ morfológiailag egytagúakra és több tagúakra bontható. Mindkét alcsoportban vannak képzetlen és képzett nevek. Egytagú képzetlen nevek például a Hortobágy, Kászon, Csík, Gyergyó, Göcsej, Zselic stb. Az egytagú képzett nevek zömét a -ság/-ség képzősök alkotják, amelyekre alább még részletesebben kitérek. A tájnevekben néhány, egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is található. Jellegzetes helynévképző a -d: Bolhád, Harangod, Makszond. Ellátottságot jelölő -s van a Bársonyos-ban, ige-névképző a Sokoró-ban. Eredetileg birtokjel volt a Királyi-ban levő -i. /A név tkp. jelentése: 'a királyé'./ Latin eredetű országnévképzőt használtak fel a Girgácia /'Göcsej', ill. 'Őrség'/ és Kukkónia /'Csallóköz'/ tréfás nevekben. -- A többtagú nevek szintagmatikájuk és a szintagma /mint összetételi előzmény/ jelölt vagy jelöletlen volta alapján bonthatók alcsoportokra. Leggyakoribb a jelöletlen birtokos jelzős összetétel: Erdőköz, Hegyköz, Szamosköz, Tiszazug, Érmellék, Fogaraszöld, Sárrét, Szamoshát stb., de a jelöltek is nagy számban vannak: Hegyalja, Karancsalja, Nyárádmente, Duna-Tisza köze stb. A birtokos jelzős összetételek közül csak néhány utal birtoklásra, pl. Mátyusfölde, Székelzföld, Úrsziget /a Csepel-sziget egyik régi névváltozata/; a nagyobbik hányad a térbeli viszonyítás kifejezésének nyelvi eszköze. Viszonylag sok név található még a minőségjelzős összetételek csoportjában: Ecsedi-láp, Szentendrei-sziget, Alföld, Felföld, Mezőföld, Cserehát, Tövishát stb. Akadnak szintaktikailag pontosan nem elemezhető /ill. többféleképpen elemezhető/ nevek is: Murokország, Sóvidék, Viharsarok, Hajdúhát, Tóhát stb., valamint névutós szerkezetekből alakultak: Dunántúl, Tiszántúl, Hegyentúl stb.

---

¹A morfológiai típusok részletesebb, bővebben adatolt és mennyiségi mutatókkal ellátott bemutatásától terjedelmi okok miatt itt el kellett tekintenünk.

A többtagú nevek képzett formában csak változatként fordulnak elő. Szokatlan megjelenésük a -ság/-ség képző XVI-XVII. századi írásbeli divatjával hozható kapcsolatba. Az Erdélység, Gyepelség /<: Gyepűelve/ elhomályosult összetételek származékai, míg a Cserehátság-ban, Sárközség-ben az összetételi tagok világosan felismerhetők /l. 1557: Erdelsegeth: LevT. I, 275; 1511: Gyewpeelseg: MNy. IX, 147; 1697: Cserehátságot: MNy. III, 324; 1665: Erdőhátság-val: TörOkm. IV, 277; stb./.

2. A -ság/-ség k é p z ő s n e v e k. -- A tájnevek képzésében kiemelkedő szerepet játszik a -ság/-ség képző. Jóformán minden tájnévtípusban találkozunk vele. Előfordul természetű névben: Hanság, Homokság, Nyírség, Mezőség, Ormánság, Rét-ség, Szigetség, Szilágyság, Völgység; műveltségi névben: Barkóság, Jászság, Hajdúság, Kis- és Nagykunság, Órség, Szászság /: Székelyföld/. Kapcsolódhat folyónévhez: Barcaság, hegynévhez: Avasság, Galyaság, helységnévhez: Báródság, megyenévhez: Bácskaság, Somogyság, Szalaság, Szepesség, Szerémség, Szőrénység stb. Vannak olyan tájnevek, amelyekben a képző szervesen, elválaszthatatlanul kapcsolódik az előtte álló szóhoz, csak együtt alkotnak tulajdonnevet, pl. Bányaság, Jászság, Völgység; ezek "kötőszó + -ság/-ség" összetételűek. A "tulajdonnév + -ság/-ség" csoport neveiben a képző másodlagos járulék. Itt két alcsoport különböztethető meg: 1. "nem tájnév /folyónév, hegynév, helységnév, megyenév/ + -ság/-ség": Barcaság, Avasság, Báródság, Szerémség stb. /l. még fent/; 2. "tájnév + -ság/-ség" pl. Hanság, Nyírség, Ormánság, Szilágyság. Korábban tehát mint Han, Nyír, Ormán², Szilágy éltek. -- A Bánság-ban, Vajdaság-ban a bánság, vajdaság közszó van, de a mai nyelvérzék ezekben is tájnévképzőt érez.

Ahhoz, hogy megértsük a -ság/-ség-nek mint tájnévképzőnek a viselkedését, foglalkozni kell a közzszavakon való szereplésével is. -- Alapos tanulmányt szentel a képzőnek HORPÁCSI ILLÉS /MNy. XLIX, 44-50/ és BALÁZS JÁNOS /uo. 50-61, itt a legfontosabb korábbi szakirodalomra is utalás történik; l. még D. BARTHA, Szóképz. 119-20/. Részletes vizsgálattal valószínűsí-

²A középkori Ormán területe nem esik egybe a mai Ormánságéval, de összefüggésük valószínű.

tik, hogy a képző önálló szóból keletkezett. BALÁZS is, akár csak HORPÁCSI, a -ság képzőben a ság 'domb' térszínformanevet keresi, de ott is eredeti jelentést tesz fel, ahol ilyen már nincs. Például helyesen állapítja meg, hogy Őrség tájnevünk nem keletkezhett az Őrség 'őrcsapat' közszből, mivel ilyen még valószínűleg nem volt, de a következő elgondolása téves: "Hogyan fogjuk fel akkor e helynevünket? A felelet a fentiekből önként kínálkozik: összetételként. Ebben az esetben a -ség itt még önálló szó, s jelentése 'halom, domb', illetőleg inkább 'dombos vidék', ami ismerve e vidék földrajzi viszonyait, a legtermészetesebb magyarázat." /i.h. 58./ BALÁZS a 'vidék' jelentéssel már maga egészíti ki a tulajdonnevet, sejtven, hogy az összetételként való magyarázat csak az 'ördomb' jelentést adná ki. Ugyanezt teszi a Nyírséggel is. Ha el is fogadnánk a -ság térszínformanevből való származtatást, a tájnevekben előforduló -ság-ot csakis képzőként értékelhetjük.³ Lényegében erre a következtetésre jut BENKŐ LORÁND is /ÁrpSzöv. 181-3./.

BALÁZS és HORPÁCSI azt is megállapítják, hogy a -ság/-ség-nek az alapvető funkciója, a gyűjtőnévképzés mellett /ehhez a tájneveken belül legszorosabban a Jászság, Őrség típus kapcsolódik/ más jelentésárnyalattal is kifejlődtek. HORPÁCSI /i.h. 48./ úgy véli, hogy pl. a gondság, asszonyosság szavakban a gond-dal, asszony-nyal szemben fellépő jelentéstöbblet a fokozás célját szolgálja /gondság a.m. 'nagy gond'/. Korábban már ZSIRAI is közölt hasonló példákat: ágyúság, bűnség, epeség, gyepség, házasság stb. /MNY. XXII, 186./. Szerinte az efféle képzések és alapszavaik jelentése között nincs -- vagy alig van -- különbség. -- Hasonló másodlagos, illetve fölöslegesnek

---

³Vigyázat! Az 1333--5: Mezeusak, Mezesag /GYÖRFFY I, 163., 184./ adat azonban nem lehet a Mezőség tájnév korai előfordulása, mint ezt ÁRON /i.h. 102./ véli, s benne -- kivételesen -- tényleg a ság térszínformanev van. Ezt egyértelműen mutatja az illeszkedés hiánya. A képző korai illeszkedetlen alakjai ugyanis mind magas magánhangzósak; vö. pl. BesztSzj.: ag sig 'aggság'. L. még a Rétság szócikkét is a FNESz.-ben.

tűnő képzések a tájnevek körében is megfigyelhetők. Véleményem szerint a képzőnek ilyen redundáns szereplése mögött -- egyéb okok mellett -- a magasabb nyelvi eszményhez való igazodás is meghúzódhat. A jelenség összefügg azzal a széltében elterjedt szemlélettel, hogy a választékos kifejezés egyben összetettebb, bonyolultabb is. Részben irodalmi nyelvi, a nyelvi normát érintő problémáról van tehát szó, amely a helynevek körében is érezteti hatását. Erre érdekes adatok idézhetők már a kódexekből: LobkK. 237: "mind egeez roma/ag ['Róma'] hyt vagion"; ÉrdyK. 401: "elezer erdelth ffel dwlwan es meynd az nyrbattor/agot, onnan az tyza melleekeet", 400: "fwtha az kwn kyalhoz es meg e/kweek neky hogy ha zeghed/eegwl mellee yewne lazlo kyal ellen Erdel/agot neky adnaa". A Nyírbátorság és Szegedség esetleg nemcsak a helységeket, hanem környéküket is jelöli, de egyéb adatok alapján az irodalmiságból fakadó motivációt is komolyan számításba kell vennünk. Ezt bizonyítja az utolsó mondatban előforduló Erdélyiség is, amelynek alapszava önmagában is közismert tájnév nem szorul rá további tájnévképzőre.⁴

A m á s o d l a g o s -ság/-ség-nek /1. 2. csoport/ a tájnévrendszerbe való behatolását a XVI. század elejétől figyelhetjük meg. A folyamat egészen a XIX. századig tart. A népnyelvet sokkal kevésbé érintette, ezért a XX. századig tovább éltek a Barca, Nyír, Szilágy változatok. A Göcsejség-et, Hetésség-et, az újkori köztudat már nem is fogadta el.⁵

⁴A képző szereplése, gyakorisága természetesen nagymértékben függ a nyelvemlék jellegétől. Nem véletlen, hogy a fenti adatok jó része épp a csodálatos nyelvezetű ÉrdyK.-ból való. Másrészt az adatok differenciált, óvatos megítélésére int az is, hogy a Rómaság, Nyírbátorság szavak előtt ott szerepel az összefoglaló szerepű mind határozószó is, ami fokozottan utal az összefoglaló jellegre.

⁵Egy érdekes adalék a tájnévképző mai nyelvi tudatbeli megjelenéséhez: A közigazgatási reform kapcsán írja egy újságíró: "a Jászság csak mint járás, ám nem mint tájegység -- ha úgy tetszik: nem mint "ság" -- szűnt meg" /Népszabadság, 1984. jan. 25. 5. l./.

A -ság/-ség képzős tájnevek családneveinkből is hiányoznak.
/Külön vizsgálatot kíván azonban az, hogy a Jászi, Kuni, Óri
családnevek között nincsenek-e esetleg tájnévi eredetűek./

3. A f o l y ó k ö z ö k n e v e i. -- Van köztük
néhány, amelynek történeti adataiban ingadozás figyelhető meg
nemcsak a birtokos szerkezet jelöltsége, jelöletlensége tekin-
tetében, hanem abban is, hogy mindkét vagy csak egyik folyónév
szerepel-e a tájnévben: 1432: "in districtu Thyzabogrogkezy [!]"
/Csánki I, 359 Őrös a./, de 1571: Bodrogkoez /BáthoryLev. I,
150/; 1264: in Draua Muracuz /Holub: ZalaMTört.I, 115./, 1446:
"in districtu Mwrakwz" /Csánki III, 1. 17/; stb. Ez morfológia-
ilag látszólag érdektelen tény, de mivel /még ma is felbukkanó/
téves következtetések kiindulópontja, röviden ki kell rá tér-
nünk.

A folyóközök neveivel többek között KERTÉSZ MANÓ két kis
cikke foglalkozik /MNy. IX, 127; Nyr. LX, 134./. KERTÉSZ a fent
említett két névváltozat /Tisza--Bodrogköz, Dráva--Muraköz/
alapján arra az elhamarkodott következtetésre jut, hogy minden,
folyóközt megnevező köz utótagú tájnevünk ilyen, összetettebb
kifejezésből egyszerűsödött. Ez szerinte "természetes is, mert
csak két víznek lehet köze" /Nyr. i.h./. A nyelven kívüli való-
ság törvényeinek a nyelvre való alkalmazásával téves vágányra
jut KERTÉSZ. Az igaz, hogy csak két dolognak lehet köze, de
külön megnevezni őket nem kötelező. Ezt mutatja az alakválto-
zattal nem rendelkező Csallóköz-féle túlnyomó többség és a töb-
bi /nem folyóközt jelölő/ köz utótagú név is: Erdőköz, Hegyköz,
Rétköz, Szigetköz, Tóköz. KERTÉSZ, hogy további nyelvtörténeti
bizonyítékkal szolgáljon, az Oklevél-szótárból sorol néhány
adatot: "a régiségben a Vízköz tájnevet Kethwyzkezy-nek, a Sár-
közt Kethsarkuzy-nek is emlegették" /Nyr. i.h./. A Kétvízköze
és a Kétsárköze azonban nem a Vízköz és Sárköz tájnév változata,
hanem a nyelvterület más pontjain határrészeket neveznek meg.
Az utolsó bizonyítási kísérlete is tévedésekkel terhes. "Joggal
feltehetjük -- írja --, hogy a Rábaköz-nek is van ilyen előz-
ménye, ámbár okleveleinkben már a XIII. századtól fogva a mos-
tani neve járatos. Csak egészen kései emlékekben olvasom ezt a

helymeghatározást: »Károlyi már elérkezett az népivel és vagyon Rábca és Rába között«. A korai adatok, azaránybeli eltérések, a tipológiai tanulságok ellene mondanak elméletének, mégis egy XVIII. századi, még hozzá megállapodott tájnévnek sem tekinthető körülírásnak hisz, sőt az ebből adódó következtetéseket is vállalja: "E mozzanatból [tudniillik az idézett példából -- J.D.] az is megtetszik, hogy a XVIII. század elején némely magyar ember szavajárásában a Rábaköz még nem volt szilárdan egybeforrott összetétel" /uo./.

A név és a jelölt dolog közötti összefüggést a névszerkezet alakulásának vizsgálatakor is szem előtt kell tartani, de a következtetésekkel óvatosan kell bánni. A magam részéről ehhez a kérdéshez még a következőket kívánom hozzáfűzni: 1. Ha egy kisebb folyó ömlik egy nagyobbba, s valóban "köz"-re zár egy területet, szinte kivétel nélkül Rábaköz, Csallóköz típusú név születik. -- 2. Ha a betorkolló folyó és a befogadó folyó között a találkozás helyén nincs lényeges nagyságbeli különbség, akkor Tisza--Bodrogköz, Dráva--Muraköz-féle névváltozatok is keletkezhetnek. -- 3. Ez a "kétpólusú" változat érvényesül a nagy folyók alkotta nagyobb tájak megnevezéseiben: Duna--Tisza köze /: Tisza--Duna köze/, Dráva--Száva köze /: Száva--Dráva köze/ stb. /Úgy látszik, hogy a méretek a tájszemléletre s azon keresztül a névadásra is hatással vannak./ Különösen ki kell emelnünk a "kétpólusú" megoldás kizárólagosságát a Dráva--Száva köze /: Száva--Dráva köze/, Maros--Körös köze /: Körös--Maros köze/ neveknél, hiszen a Dráva és Száva, Körös és Maros nem is találkoznak, így nem lehetett meg az alapja a *Szávaköz, *Marosköz elnevezésnek. A folyóközt ez esetben a párhuzamosan futó folyószakaszok adják.

4. A t á j n e v e k h a t á r o z ó r a g o z á s á n a k n é h á n y k é r d é s e. -- Három problémát kívánok itt röviden tárgyalni. Az első az, hogy a tájnevek külső /-on/-en/-ön-, /-ra/-re-, /-ról/-ről/ vagy belső helyviszonyra utaló /-ban/-ben-, /-ba/-be-, /-ból/-ből/ határozóragot vesznek-e fel; a második a határozóragos alakok helyébe lépő névutós szerkezetek kérdése; a harmadik pedig a névutós szerkezetből kelet-

kezett nevek megszilárdulása és határozóragozása. -- A kérdéskör történeti vizsgálatához nagyszámú ragos előfordulás szükséges, ezért a XVII--XVIII. század fordulójának nyelvhasználatát reprezentáló nagy korpuszból, az Archívum Rákócziánumból meríték. /Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. I. osztály: Had- és belügy. Szerk. Thaly kálmán. I--XIV. Bp., 1873--1961. A statisztika alapjául az első tíz kötet szolgált./ Az 1703 és 1711 közé eső dokumentumanyag szinkron metszetnek tekinthető.

Korábban már SZILY KÁLMÁN is felfigyelt a tájnevek változatos határozóragozására, és nyelvhelyességi célzattal megpróbált rendet tenni közöttük /MNY. X, 94--5/. Úgy gondolta, hogy a tájnévi értékű megyenevek -ban/-ben, -ból/-ből, -ba/-be ragozat kívánnak /pl. Szepesben, Biharban, Liptóban, Jászságban/, míg a tiszta tájnevek egységesen -on/-én/-ön-t, -ról/-ről-t, -ra/-re-t /pl. Nyírségen, Mezőségen/. Sajnos a kérdés nem ilyen egyszerű, a megoldás ilyen formában nem is helyes.

Mindenekelőtt a történeti anyagra vessünk egy pillantást. Először néhány köz utótagú tájnév ragarányaira egy-két példa /az első szám mutatja belviszonyragok előfordulását/: Bodrogköz: 8:6, Csallóköz: 13:1, Muraköz: 7:1, Rábaköz: 10:2, Szamosköz: 0:4/!/ , Szigetköz: 6:6. Ebből a kis statisztikából kitűnik, hogy a köz utótagú tájnevekhez a XVIII. században gyakrabban a belviszonyragok járulnak, de mindegyik előfordul külviszonyraggal is, sőt a Szamosköz /anyagomban/ csak azzal⁶. Igen tanulságos a Jászság 7:4-es aránya is, holott ebben az esetben kizárólag belviszonyragokat várnánk. A mai nyelvérzék alapján a Szepesség-et is inkább belviszonyragokkal toldalékolnánk, de a hét XVIII. századi ragos adatom egyike sem ilyen.

---

⁶E forrás felhasználásakor azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a helynevek határozóragozásában mutatkozó /olykor lényeges/ ingadozások abból is adódnak, hogy a névhasználók /levelezők stb./ nem a tájban élő lakosság nyelvhasználatát reprezentálják.

Manapság az ingadozás jóval kisebb, de még mindig vannak olyan tájnevek, amelyek ragozásában bizonytalanság lehet. Mi a helyes: Rétségen vagy Rétségben, Nyírségben vagy Nyírségen, Bányaságon vagy Bányaságban? Egy mai vizsgálat valószínűleg itt is a belviszonyragok javára döntene. A hol? kérdésre kevés kivétellel -ban/-ben ragot kapnak a nyelvérték számára elemezhetetlen nevek is /Csíkban, Gyergyóban, Erdélyben, Gőcsejben stb., de Hortobágyon/. A világosan elemezhető nevek ragozását valószínűleg az utolsó közzsói elem jelentése és kialakult alaki viselkedése határozza meg, pl. Szamosháton, Székelyföldön, de Tiszaszugban, Nyárádmentén, Dunakanyarban stb.

Ingadozás figyelhető meg -- bár sokkal korlátozottabb mértékben -- ragok és névutók használata között. KERTÉSZ MANÓ sorolja föl a következő adatokat: 1594: "Zombaton az tatarok az Kemenes alatt igen egettenek"; 1732: "Kemenes alatt lévő Sági szőlőknek és hegységnek törvényei", "Kemenes alatt Dömölkön lakozó Dömölky András"; 1636: "Úgy adták értésemre ... hogy bizonyos számú hadat szállított volna ki az Ér mellé" /Nyr. LX, 134/. Ezeket a példákat magam is tudom szaporítani: 1676: "az Nyirre s az Ér mellé" /TörOkm. VII, 568/; 1679: "Ha az Ér mellett lesznek vagy a Berettyó tájékán" /Bujd-Lt. 269/. KERTÉSZ szerint "ilyen szabadabb névutós szerkezet az őse a Kemenesalja és az Érmellék tájnevünknek." A felsorolt adatokat azonban nem lehet fejlődési rendbe rakni a hozzájuk tartozó nevekkel, a névutós formák nem "ősök", hanem ragos alakokat helyettesítő változatok. Ezt bizonyítják VISKI KÁROLY népnyelvből származó megfigyelései is /a Hegyalja kapcsán/: "A szabolics megyei prűgyiek ..., ha Tállyára, Szerencsre, Mádra, Tarcalra mennek, sommásan csak így mondják: »a Hegy alá, a Hegy alatt vannak, hazajönnek a Hegy alól«." /MNy. XXV, 141./ /Tehát nem a Hegyaljára, Hegyalján, Hegyaljáról./ A jelenség az alja, köze stb. utótagú határnevek körében is ismeretes.

A váltakozás feltétele a ragok és névutók közti funkcióbeli azonosság, s ez végső soron arra vezethető vissza, hogy a fenti névutók is ragos névszókából keletkeztek. Ezen kívül még az is figyelembe vehető, hogy az -á/-é lativusrag és a -t/-tt/ locativusrag bizonyos helynevek mellett -- tájnevek mellett is -- sokáig élt, pl. 1703: "én is szolgáltam Bodrog közt Nagyságodnak" /ArchRák. I, 236/. Ebből a helyzetből következik, hogy például a köz utótagú tájnevek primér ragos alakjai egybeeshetnek a folyónevek között, közül, közé névutós formáival, s ez a grammatikai homonimia egy idő után zavaróvá is válhatott. Valószínűleg ezzel magyarázható egy érdekes javítás is, amelyet Zrínyi Miklós levelezésében találtam. Zrínyi írja Batthyány Ádámnak 1649-ben: "az Török így ggyülekezik, elegeh uigiazassal uagiok, de nem tudon melly fele legien szandekia, ha ide Muraközre Muray Szombatra, auagy hogy Rába felé" /ZrínyiLev. 137/. A Rába felé szavakhoz a közzétevő ezt a lábjegyzetet fűzte: "Itt a szövegben eredetileg Rába közé [a Rábaköz -é lativusragos alakja! -- J.D.] volt írva, a közé szó azonban töröltetett, s a deák föléje a felé szót írta".

A Tiszan túl, Dunán túl szókapcsolat nagyon nehezen vált névvé, lévén jelölt szerkezet, amely a mondatban határozói szerepet töltött be. A névvé válás során a két szó lexikai egységbe tömörült, ezzel együtt alanyként s /tárgyragos formában/ tárgyként jelent meg a mondatban. /A lexikalizáció legfőbb feltétele a funkcióváltás volt./ A hosszú megszilárdulási folyamatot jelzi az is, hogy locativusban a név sokáig nem vett fel határozóragot, hanem eredeti határozói funkcióját elevenítette fel, pl. "a Dunán túl lakom". A teljes megszilárdulást tükrözi a ragos alakok megjelenése: "a Dunántúlon lakom" stb. Érdekesek még az -i képzős származékot /dunántúli stb./ megelőző körülírások is: 1688: Dunán innen való földnek gr. /Nyr. LX, 134/; 1704: Dunántúl való föld /KárolyiOkl. V, 63/; 1706: Dunán túlsó féli földnek gr. /ArchRák. X, 25/;

A lexikalizálódást a tájszemlélet ingadozása is késleltette.⁷

---

⁷A tanulmányban előforduló kevésbé ismert források rövidítéseinek feloldása:

BáthoryLev. = Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. 1556--1575. II. 1576--1586. Hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsájtja Veress Endre. Kolozsvár, 1944.

BujdLt. = A bujdosók levéltára. ... Sajtó alá rendezte Deák Farkas. Bp., 1883.

KárolyiOkl. = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I--V. Bp., 1882--1897.

TörOkm. = Török-magyarokori állam-okmánytár. I--VII. Szerkesztették és jegyzetekkel ellátták Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1868--1872.

ZrínyiLev. = A két Zrínyi Miklós Körmendi levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi Iványi Béla. Bp., 1943.